

AZ ORVOS SZOCIÁLIS MUNKÁJA A HÁBORÚ ALATT.

ÍRTA :
DR. DEUTSCH ERNŐ
M. KIR. HONVÉD EZREDORVOS.

KÜLÖNLENYOMAT A
„VILÁG”-BÓL ÉS A „NEUES PESTER JOURNAL”-BÓL.

1915.

Az orvos szociális munkája a háború alatt.

Spencer véleménye, hogy „az orvos nemzetének hivatott vezetője”, talán sohasem vált be annyira mint manapság, mikor hőseinek érdekében a harctéren és otthon egyaránt óriási munkát végez az orvosi rend. Ne felejtjük el azonban azt a kijelentést, melyet a nagy *Virchow* 1848 őszén tett: „Az orvostan szociális tudomány és a politika nem egyéb, mint nagyban űzött orvostan”. Tényleg az orvos *Spencer* és *Virchow* kijelentései értelmében nagy horderejű működésre hivatott, de ma sem csak katonai, hanem polgári értelemben is. A nemzet egészsége joggal féltett kincs, melynek megőrzése a hadbavonultaknak megnyugtató és lelkesítő tudat s a harctérről visszatérők joggal követelhetik, hogy otthonukba érkezve épen és egészségesen találják azt, ami nekik legértékesebb: a családjukat!

Talán nem végezek hálátlan munkát, ha rövid áttekintésben vázolom azt a ténykedést melyre az orvos ma katonai működése mellett szociális értelemben is hivatott, s mely hatáskörben az állam és a társadalom legmesszebbmenő támogatására joggal számíthat.

A háború teremtette változások közül a legszembetűnőbbek közé tartozik a nők nagyobb mértékben alkalmazhatók a legkülönbözőbb foglalkozási ágakban. Ha egyrészt ezt a tényt vesszük tekintetbe, másrészt azt az elvitázhatatlan igazságot, hogy ma, jobban mint valaha kell a jövő^idő nemzedék egészségére ügyelni, önmagától adódik az *anyaság védelmének* hordereje. *Bossi* alapvető munkálataiból tudjuk, hogy ipari vagy földművesmunkát végző nők anyaméhe betegségeinek nagyrésze foglalkozásuknak tudható be s nagyon sok esetben a terhesség időelőtti megszakítása s életképtelen magzat világra hozatala e kóros elváltozásoknak következménye. Példaként említem fel, hogy a lipcsei munkásbiztosító adatai szerint ércfényező munkásnőknél 53.6 a koraszülések és elvetélések százaléka. Halhatatlan *Semmelweis* tanításai előtt a szülőnők fertőzés folytán létrejött gyermekági lázban ezerszámra haltak meg, manapság e pusztító kórság kulturállaomokban ritkaságszámba megy. „Még a megvetésre legérdemesebb állat is tiszteletreméltó, sérthetetlen és szent, ha mint figyelmes s szerető anya áll előttünk”. I. J. *Engel* e szavai az anyaság védelmének ideális voltát szép szavakkal

szülés előtt, alatt s utána munkától s lehetőleg gondtól menten, otthonában vagy intézetben élhessen, kellő orvosi, ápoló-személyzettel (bába, ápolónő) környezve, abban a tudatban, hogy nemcsak róla, de családjáról is történik gondoskodás

(házvezető kirendelése, segélyezés tápszerek, ruházat s babakelengyével).

Berlinben 1910-ben száz elo gyermekre az *első életévben* meghalt 0.34 anyatejjel, 17.96 tehéntejjel s 23.65 surrogátumokkal táplált gyermek. Berlinben 1906-ban 1200 csecsemő közül február havában meghalt 71.5, augusztusban pedig 195.2. Poroszországban 1900-1902-ben a törvényes csecsemők halálzása aránya a törvénytelenekhez 183.0:344.6-hoz. Barmenban a családfő 1500 márkáig terjedő évi jövedelemnél az anyatejjel tápláltak 7.3, a tehéntejjel tápláltak 31.6 százaléka halt meg az első életévben, míg 1500 márka feletti jövedelemnél 6, 4 és 12, 5 volt e százalék. Tudatlanság, babona, szegénység, okatlan táplálás, nyári meleg, különösen szűk és proletár-lakásokban, törvénytelen származása jelenleg, a rendes viszonyokhoz képest még fokozottabb mértékben fennálló csecsemőnyomornak okai. A gyermekhygiéne népszerűsítése szóval és írásban, (anyák iskolája, népszerű hangon irt repülőlapok), küzdelem a természetes csecsemőtáplálás érdekében (szoptató nő kihelyezése csecsemőjével együtt megbízható tápszülőkhöz, szoptatási jutalmak kiosztása, dajka-ügy rendezése, a mesterséges táplálékra szoruló csecsemők egyéni ellátása kellő minőségű és mennyiségű tejjel tejkonyhával kapcsolatos orvosi rendelőintézetben), a lakás-hygiéne hatósági ellenőrzése, napközi otthonok csecsemők részére, (városi és gyári bölcsődék), törvénytelen csecsemők erkölcsi és anyagi érdekeinek állami és társadalmi védelme, (árvaszék, hivatásos gyámság), ezek azon tényezők, melyeket jelenleg a múlthoz képest még fokozottabb mértékben és erélylyel kell sorompóba állítani a jövőnemzedék érdekében.

A csecsemőkor és iskolás gyermek közti időszakban lévők a munkabíró szülők távollétében rendszeren okatlan kiskorúak vagy magukkal tehetetlen aggokra vannak bízva, s így nagyobb mozgásképeséggel bírva mint a csecsemők, de nem lévén annyira fegyelmezettek mint az iskolát látogatók, könnyen lesznek balesetek áldozatai. Angliában 1892-ben 1253 öt éven aluli gyermek pusztult el hiányos felügyelet folytán elézés vagy leforrázás által; Berlinben pedig ugyanezen évben 14 gyermek égett el, 4 fulladt meg, 10 elgázolás áldozata lett és 21 zuhant le a magasból ellenőrzés híján. 1909-ben Szászországban 100 halálesetre jutott 33.97 egy éven aluli, 7.62 1-6 éves, 2.17 6-10 éves és 11, 90 60-70 éves, vagyis az úgynevezett játszó korban lévők a csecsemők és aggyatánok között állanak, bár mint ismét a szász statisztika bizonyítja inkább részesülnek orvosi kezelésben, mint a csecsemők, mert 1909-ben 100 halálesetre orvos által kiállított halotti bizonyítvánnyal bírt 0-7 éves 30.8, 1-5 éves 66.2. Ezen korban szenved a proletárgyermekek javarésze fertőző betegségekben s hiányos gondozás folytán ezeknél mutatkozik leggyakrabban az érzékszervek másodlagos megbetege-

dése. E kisdedek részére szervezzen az állam és társadalom a hygiène követelményeinek megfelelő szakorvosi felügyelet alatt álló napközi otthonokat, (nyáron lehetőleg szabadban a város környékén), gondoskodják megfelelő táplálék és ruházatról, heveny megbetegedés esetén lehetőleg kórházba utaltassanak, idült bántalmaknál (pl. angol-, görvély-kór) pedig megfelelő klimatikus és egyéb gyógytényezők felett rendelkező szanatóriumokba.

Az iskolát látogató ifjúság védelme orvosi szempontból óriási horderejű. Véleményem szerint két elvet nem szabad szem elől tévesztenünk. Az egyiket már a XVII-ik században hangoztatott Arnos *Comenius*: „Scholae sunt humanitatis officinâe: efficiendo nimirum, ut homines vére homines fiant” és a régi német példabeszéd: „Die Schule ist ein Ziehhaus, aber kein Zuchthaus”, – hogy az emberek tényleg emberek legyenek s az iskola nevelőintézet legyen és nem fegyház!

Az állam, mely a tankötelességet törvényesen szabályozza köteles arról is gondoskodni, hogy a helyiség melyben tudományra fogják a gyermeket, a tananyag minőség és időbeli beosztása a testi s lelki hygiène szabványainak feleljenek meg. Alig van intézmény, melynek nagyobb gyakorlati ereje volna, mint az iskolaorvosoké, melynek hivatott képviselője az iskolaház és osztályterem hygiénéjének ellenőrzésével és az osztályok zsúfoltságának megakasztásával, a tananyag megrostálásval elejét fogja venni a fertőző betegségek terjedése, a gerincoszlop elferdülése, a rövidlátás fejlődése, a szellemi túlterhelés jelentkezésének, lehetővé fogja tenni az oktatásban az individualizálást s így a gyermekek osztályozását tehetség szerinti (kisegítő iskolák), testi és lelki fogvatkozások szakszerű kezelése (erdei iskolák), abnormok és degeneráltak gyógypedagógiai ellátása (iskolai poliklinikák stb.), s gondoskodást kellő táplálásuk (iskolai népkonyhák), ruházatuk (felruházó egyesületek), szórakozásuk (napközi otthon), s szünidei elhelyezésük (gyermektelepek, kirándulások) érdekében.

Az iskolát látogató ifjúság körében uralkodó betegségek gyakoriságát néhány lipcsei adattal illusztrálom: 10.508 gyermek közül gyenge fejlettségű 51%, látási zavarokban 19.6%, hallási zavarokban 6.2% szenvedett, rossz fogazat 67.5%-nál, garatbeli elváltozások 15.3%-nál, gerincoszlopelferdülés 3.5 %-nál volt kimutatható.

Az orvosnak kötelessége lándzsát törni a testi nevelés és a természettudományi alapon álló oktatás érdekében. „Ich suche nach Soldaten, wir wollen eine kräftige Generation haben!” monda 1890-ben // *Vilmos* császár egy iskolai konferencián, e kijelentésével is fején találta a szeget a nagy német fejeem. Az oktalanul, szellemet ölően tanított klaszszikus nyelvek, a természettudományok és a racionális testi nevelés háttérbe szorítása nem szolgálnak a régi rómaiak közismert elveinek „Mens sana in corpore sano” és „si vis

pacem, para bellum!” s ha nem is vagyok híve a túlzott katonai szellem behozatalának az iskolába, középutat kell találni a spártai és a modern, javarészt kellő fegyelmezettséget és testi fejlesztést célzó tendenciákat elhanyagoló elvek között.

Orvosok előtt közismert, hogy az ember 14-17 éves korában gyarapszik leginkább hosszúság, súly és mell-körfogatban tehát e korban szorul leginkább kíméletre, illetőleg testének észszerű fejlesztésére, s mégis e korban kerül a proletár ifjúság javarésze munkássorba, minek káros hatását a katonai sorozáskor tapasztalhatjuk leginkább. Az egészséges emberanyag értéke magasabban áll mint valaha, ezért fokozott mértékben kell a dolgozó ifjúság testének és szellemének fejlesztéséről s a teljesen kifejlődött szervezet kíméléséről gondoskodni, hogy valótlanná váljanak az ismert wieni szociológus, *Goldscheid*, kijelentései: „mit menschlichen Gebeinen heizen, weil die Existenzbedingungen der Bergarbeiter derartig niederträchtig sind” és „Boden mit Blut düngen und die Tiere mit Menschenfleisch füttern, weil die Existenzbedingungen der Landarbeiter aller Kultur und allen Entwicklungserfordernissen Hohn sprechen”.

Gondoskodni kell tehát a munkás testi egészségéről (mérgező gázok és gőzök, valamint káros porneműek belélegzésének megakadályozása a munkahelyiségek megfelelő berendezése és légzőkészülékek alkalmazása által, megfelelő berendezések eszközlése, melyek a szemeket túlságos fény, a hallószerveket erős hangbehatás ellen biztosítják stb.) és épségéről, (ugy gyári, mint agrikultur gépezet balesetek elkerülésére megfelelő védőkészülékkel lássák el; a meglévő sérüléseket szakszerűen kezeljék s az esetlegesen beálló, másodlagosan csökkent munkaképességet vagy rokkantságot anyagilag kompenzálják), tiszta lakás, táplálék és ruházatról (munkaházak központi háztartással és fürdővel, áruházak ruházati és háztartási cikkek beszerzésére stb.), megfelelő szórakozásról (olvasótermek, kölcsönkönyvtárak, népszerű hangversenyek és előadások, kerti munkák stb.), testgyakorlásról (katonai gyakorlatok, torna, szárazföldi és vízi sport, kirándulások stb.) történjék gondoskodás.

„Senectus, quam ut adipiscantur annes optant, eundem accusant adepti”, írja az aggságról igen helyesen *Cicero Cato-nak*. Gondoskodni kell az *aggastyánról*, hogy a jövőben fokozott mértékben súlyosabb megélhetési viszonyok között ne essék egyrészt környezetének terhére, másrészt életének hátravaló éveit tisztességben tölthesse el. Angol statisztikusok állítása szerint tíz 65 éves egyén közül három szorul közellátásra, mely tény alapján *Charles Booth* propagandája alapján minden angol állampolgár, ki 10 évig állampolgári jogokkal birt, hetvenedik életévén túl, ha jövedelme 31 font 10 shillingnél alacsonyabb, járadékot kap.

Anyagiakban, erkölcsökben és egészségben szegények az állam és társadalom hivatásos vagy önkéntes gyámság

(patronázs-ténykedés) alá tartoznak, mely gyámsági teendők oroszlánrésze természetesen az orvosra háramlik. – „Armut ist die grösste Plage, Reichthum ist das höchste Gut!” Goethe e kijelentésének első része szolgáljon vezérfonálul mindenkinek, ki a szegények gyámolításával foglalkozik. Gondoskodás kellő lakásról, (küzdelem a bérkaszárnnyak ellen, városi szegénylakások, népszállók, éjjeli menedékhelyek, melegedőszobák), táplálkozásról, (alkoholmentes vendéglők^ népkonyhák, tej és tea kiosztók), ruházatról, (különösen gyermekek felruházása) elengedhetetlen követelmények. A lakás higiéniájának fontosságát egy példával akarom igazolni: Berlinben a saját lakásukban gümőkórban elhaltak közül 40.60% lakott 1 szobás, 41.7% 2 szobás, 11.3% 3 szobás és 6.4% nagyobb lakásokban, – mely adatok nemcsak az egyén, de környezete szempontjából is bizonyító erejűek.

Akármennyire is reális a mai kor, nem zárkozhatunk el az *erkölcs* értékétől és *Aristoteles* más kapcsolatban mondott szentenciája helyességétől: „Qui profiēit in Mitteris et deficit in tioribus, plus deficit quam profiēit”. Ez áll elsősorban a fiatalkorúakra kik prophylaktikus szempontból a züllött környezetből eltávolítandók s ha már maguk is erkölcsileg mételeyezve vannak, javító nevelésbe részesüljenek (javító intézet, patronázyszerű ellenőrzés). A törvény ellen vétő felnőttek a *Lombroso-féle* elvek (modern kriminalpathologia született gonosztevője!) túlhajtása nélkül bírálendók s büntetésük elsenvedése feleljen meg a humanizmus és hygiene követelményeinek.

Goethe helyesen körvonalazta a *betegség* horderejét: „Was nützt mir der ganzen Erde Geld? Kein Kranker Mensch geniesst die Welt”. A beteg gyámolítása határozottan a leghumánusabb emberi szociális munka. A betegségnél megkülönböztetést teszünk kor, (pl. csecsemőnek emésztési zavarai, gyermekek fertőző bántalmi, haladott korúak alképletei), nem, (pl. nőknél a szülés után beálló méhbántalmak), foglalkozás (pl. ipari megbetegedések), lakóhely (különbség nagy város és falu közt), végre vagyoni helyzet szerint (kőszvény a jómódúak betegsége); valamennyinek akár járólagon, akár fekvő, saját otthonukban vagy gyógyintézetben kezeltetnek, álljon rendelkezésére megfelelő orvos, ápoló személyzet és gyógyszer. A betegségek közül szociális szempontból legnagyobb horderejűek a fertőző bántalmak: „Von den drei apokalyptischen Reitern, Hungersnot, Krieg und Seuche, die nach biblischer Auffassung die treuesten Begleiter des Todes waren, hat in den führenden Kulturvölkern der Gegenwart der erste wohl völlig, der zweite fast völlig aufgehört als Würger zahlloser Menschen eine Koie zu spielen. Nur der dritte fordert noch jahraus jahrein uprei wenn diese auch an Zahl mit denen früherer Jahrhunderte gar nicht zu vergleichen sind”. Grotjahn e szellemes kijelentése, sajnos, 1915-ben részben elvesztette való voltat, mert

1912 óta nagyot változott a világ s a második tényezőre, a háborúra sem mondhatjuk, hogy jelentősége majdnem egészen megszűnt. A fertőző megbetegedések két főcsoportja t. i. a heveny és idültnek egyaránt bírnak gyakorlati fontossággal. A *heveny fertőző megbetegedések* ismét két csoportja érdekel bennünket, azok, amelyek leginkább gyermekeknél szerepelnek (kanyaró, vörheny stb.) és olyanok, melyek különösen a mai háborús viszonyok közt gyakoriak s a tömegben együtt élők közt szerepelnek (hasihagymáz, foltos typhus, kolera, pestis, himlő.) E betegségek leküzdésére szükséges, hogy közismertté váljék, hogy okozójuk a legapróbb élő lények osztályába (baktérium) tartozik, melyeknek melegágya a piszok, legnagyobb ellenfele pedig a tisztaság. A beteg s gyanús környezete elkülönítessenek kivételesen lakásukban, lehetőleg intézetekben (fertőző-kórház, barakk), a beteggel érintkezésbe jövő tárgyakon tapadó és a váladékokkal kiürülő kórokozó csírák elpusztítassanak (fertőtlenítés vegyszerek, áramló gőz, vagy gázokkal), az orvos- és ápoló személyzet legmesszebbmenő óvintézkedések révén törekedi ének arra, hogy általuk a kórság ne terjesztessék tovább. Gondoskodás jó ivóvízről, kanalizálásról, mocsarak kiszáritásáról, legyek, tetvek, patkányok elpusztításáról, mind olyan tényezők, melyek a fertőző betegségek elleni küzdelemben nélkülözhetetlenek. Mindenekelőtt köztudatba kell menni az orvosi és polgári életben vett tisztaság fogalmának és a védőoltások (himlő, kolera, typhus stb.) alapelvei horderejenek. Hogy jómód s a vele együtt járó tisztaság és kultúra mily nagy mértékben befolyásolják a fertőző betegségek és halálozások számát, ezt az 1892. évi hamburgi kolera epidémiára vonatkozólag a következő számadatok bizonyítják: 10.000-25.000 márka évi jövedelemmel bírók 1000-ére jutott 18.05 megbetegedés és 9.62 halálestet, a 3500-5000 márka jövedelműekre 39.67 és 22.04, végre 800-1000 márkával bíró jövedelműekre 113.94 és 61.86.

Németországban *tüdővészben* átlag 1,000.000 ember szenved s a halálozások száma nagyobb, mint a kanyaró, vörheny, diphteritis, hasihagymáz és vérhasban elhaltak száma együttvéve. E száraz adatok teszik érthetővé azon hatalmas hadjáratot melyet e népbetegségek leküzdésére indított az egész kultur emberiség. A *Koch* Róbert által felfedezett tuberkulózis bacillus nemcsak az egyén egészségét, de környezetének épségét (fertőzés) s utódjának ellentálló képességét (veleszületett dispozió) ássa alá, ez apró lényt kell elpusztítanunk a beteg által kiürített váladékokban, elsősorban a köpetben (köpöcsészék), a tápszerekben (gyöngykóros teheneiktől nyert baktériumos tej veszélyessége ellen küzdünk az állatanyag szakszerű ellenőrzése és a tej felforraltatása által), A csecsemőt el kell választani tuberkulotikus anyjától, nagyobb gyermeket is távoltartani ily betegektől, gümőkórra gyanús kisdedeket kellő hygiénikus eljárásokkal erősíteni és

edzeni stb., stb. s a beteget magát olyaténképpen ellátni és kezelni (dispenzarre révén saját otthonában vagy szanatóriumban), hogy ő, ha orvosi értelemben nem is gyógyul ki teljesen bajából, szociális értelemben legalább is relatív munkaképességgel bírjon. Nagy súlyt kell fektetni a betegség bejelentése és elhalálozás utáni fertőtlenítésre. A harc-téren sok szunnyadó gümőkórság kel ismét életre, s e rokkantak ellátásának fontossága saját, valamint veszélyeztetett környezetük szempontjából nem hangsúlyozható eléggé.

A közérdekű népbetegségek csoportjába tartoznak még a megbetegedett és a vele együtt élőket és utódait egyaránt veszélyeztető *syphilis* és a *kankó*. Hány család egészségét s boldogságát ásták alá e nemi betegségek, hány életet oltottak ki még az anya méhében! Csak két statisztikai adattal akarok szolgálni: A gothai életbiztosító bank számítása szerint ha az összes biztosítottak halálozását 100-ra tesszük, úgy a bujakórosoké 168. *Cassai* orvosi csecsemő rendelő intézetében 17.000-re 1.18% bujakóros csecsemőt talált. A nemi betegségek elleni küzdelemben az orvosok által befolyásolt természettudományi alapon álló oktatás és felvilágosítás a legjobb körmegelőző fegyverek, melyekhez hozzájáruljon a prostitúció humánus szabályozása, a betegek kötelező bejelentése és szakszerű kezelése (járólagos és fekvő betegek) a férfi kötelező megvizsgálása házasság előtt. ,

„Wie vielen hat der Wein das Leben abgestohlen! Es fallen ihrer mehr durch Gläser als Pistolen”. Régi, jó, felette megszívlelendő mondás. A *szesz* az egyén teste és szelleme, a családi élet, az utódok, az egész társadalomnak rákfenéje. *Hoppe* szerint 215 iszákos család 819 utódja közül 37 volt koraszülött, 16 halva született, 121 zsenge korban pusztult el, 38 nagyon satnya, 55 gümőkóros; a 640 élve maradt utód közül 173 gyermekkorában ideggörcsökben szenvedett, 197 iszákos volt, 322 dégénérait, 62 erkölcsileg perverz, 131 eskóros és hisztériás, 145 elmebajos. A statisztikai adatok tömkelegét végtelenségig variálhatnám s igazolhatnám velük, hogy mint küzdő fegyver csupán az írásban (felvilágosító, népszerű hangon irt füzetek) szóban (előadások bemutatásokkal tarkítva) s tettben (alkoholmentes vendéglők) megnyilatkozó abszolút absztinencia bír értékkel, mert a mértéktelenség fogalma egyénileg ha el is fogadható, mint propaganda eszköz teljesen felmondta a szolgálatot. Hogy az államhatalomnak be kell látnia, hogy a szesz révén szerzett jövedelem nem éri fel azon kiadásokat, melyeket a szeszokozta degeneráció felemészt (kórházak, elmeegógyintézetek, börtönök), s hogy a kormánynak a társadalommal karöltve kell felvilágosító s gyógyító (dispensaire, szanatórium) intézetekről gondoskodni, az természetes s elengedhetetlen követelmény.

„Wenn ihr gegessen und getrunken habt, seid ihr wie neu geboren, seid stärker, mutiger, in euerem Geschalt,

Goethe e mondását tartsa mindenki szem előtt, aki szociál-higiénével foglalkozik, – a nép jó táplálása, ellátása megfelelő mennyiségű kalóriát produkáló fehérnye, zsír és szénhidrátokat tartalmazó ételekkel, a nép testi és szellemi jólétének alapja. A mai gazdasági viszonyok nagyon is érthetővé teszik *Gottstein* félelmét, melyeket következő alakban fejez ki: „... drohen in der arbeitenden Bevölkerung einfach deshalb herbeizuführen, weil es nicht mehr möglich ist mit dem vorhandenen Gehalt oder Lohn die nötige Menge Kalorien in der für eine grossstädtische Bevölkerung zweckmässigen Verteilung auf Eiweiss, Fett und Kohlenhydrat, einzukaufen”. A legjobb s legtáplálóbb falatot a munkás családfő kapja, úgy, hogy a nő és a jövő nemzedék táplálása nem lesz kielégítő. A tiszta vegetarizmus híve nem vagyok, de a kevert táprendben a növényi elemnek szeretnék uralkodó szerepet juttatni.

Mózes VI. könyvében olvassuk, hogy Izrael gyermekeinek lakásában mindenhol világosság vala”, s *Schillernek* igaza volt, midőn *Körnernek* következőket írta: „Licht und Wärme ist das höchste Ideal der Menschheit”. A lakás kérdés szociál-higiénés megoldása a legnagyobb problémák egyikének elintézését jelentené. Bebizonyított tény, hogy az angol-, gümő- és görvélykór, a csecsemők ijesztő nyári halandósága a bérkaszárnnyáknak, a nedves pince, forró padlásszobáknak gyászos gyümölcsei. Közismert, hogy a kocsmák látogatói javarészt azért járnak az idegromboló helyekre, mert otthonukban nincs maradásuk. Az orvos szociálpropagandájának egyik legszebb kérdése talán a kertvárosok érdekében kifejtett munka, a küzdelem az észszerűen berendezett és kihasznált munkáslakások érdekében, mely egyesíti az egész szociálhygiéne megalapozását.

Ha az orvos a harctéren és otthon mint a sebesült és beteg harcosok istápolója valóban megállja a helyét, ha otthon biztosítja egyeseknek mint egész társadalmi rétegeknek egészségét, ha nem elégszik meg egyesek betegségének felismerésével és gyógyításával, hanem működését széles alapra helyezi, az esetben megérdemli *Spencer* adta „epitheton ornans”-t, t. i. hogy a nemzet leghivatottabb vezére!